

Н.І Швайба

ЗАПОРОЗЬКА СТАРШИНА XVIII ст. У СТУДІЯХ Н.Д. ПОЛОНСЬКОЇ-ВАСИЛЕНКО

Вагому частину доробку Наталі Дмитрівни Полонської-Василенко (1884 – 1973 рр.), відомої дослідниці Південної України XVIII ст., складають її студії з історії Запорозжя. Історія запорозького козацтва доби Нової Січі постає в цілому ряді ґрунтовних праць вченої: "З історії останніх часів Запоріжжя" [1], "До історії повстання на Запоріжжі 1768 року" [2], "Майно запорізької старшини як джерело для соціально-економічного дослідження історії Запоріжжя" [3], "Зруйнування Запорозької Січі" [4]... Об'єктом уваги історика майже у всіх цих працях постає запорозька старшина, як керівна верства, що за останніх часів існування Запорозжя почала відігравати провідну роль в політичному відношенні, а також визначала напрямок соціально-економічного розвитку регіону.

Основні праці Н.Д. Полонської-Василенко, присвячені історії Запорозжя XVIII ст. були написані у 1920 – 1930-ті роки. Для історіографії цього періоду була характерна остаточна відмова від традиційної ідеалізації запорозького товариства. Вслід за авторитетними заявами істориків-марксистів М.Н. Покровського та М.І. Яворського поступово утверджується думка про класовий розклад запорозького козацтва, про початок доби розвитку торгівельного капіталу на Запоріжжі за часів Нової Січі, і як характерний соціальний наслідок – поява серед запорозьців представників "дрібної буржуазії" та заможної верстви (класу) запорозької старшини. Саме в цей час в українській історіографії з'являються принципово нові, концептуальні схеми соціально-економічного та політичного розвитку Запорозжя у XVIII столітті одеських дослідників М.Є. Слабченка [5, 6] і О.О. Рябініна-Скляревського [7]. Але поруч не менш значним постав доробок і Н.Д. Полонської-Василенко. Кожен з цих дослідників в своїх студіях звертає увагу на запорозьку старшину, усі вони наголошують на тому, що у XVIII столітті цей прошарок набув якісно нових економічних та соціальних рис. Для нас з огляду на наявні лакуни та певну схематичність у висвітленні запорозької спадщини Н.Д. Полонської-Василенко [8, 9, 10, 11] є актуальним більш ґрунтовне знайомство з концептуальним змістом її історичних студій. Дане дослідження може стати в нагоді і для вивчення процесу формування запорозької старшини у XVIII столітті як владної і економічно-заможної соціальної групи.

Н.Д. Полонська-Василенко вважала, що приблизно за 40 років у XVIII столітті Запорозжя пройшло шлях швидкого соціально-економічного розвитку, який позначився соціальною диференціацією і становленням на козацьких теренах капіталістичних відносин. Рушійною силою цього процесу, на думку вченої, виступила козацька старшинська верхівка, яка зосередила в своїх руках матеріальні багатства, політичну владу, і поволі почала перетворюватися на клас торгової буржуазії, великих капіталістів.

Такий підхід цілком відбивав матеріалістичні позиції вченої, але він набув своєї завершеності лише на початку 1930-х років. До того ж, у працях 1920-х – маємо скоріш окремі думки, зауваження, висновки щодо запорозької старшини, пов'язані головним чином з аналізом політичної історії Запорозжя у XVIII столітті. Вчена звертає увагу на те, що російський уряд намагаючись всіма засобами розкласти товариство, переманює на свій бік запорозьку старшину. Він підтримує беззмінність головних керуючих посад кошового, судді, писаря, і навіть курінних отаманів. 1756 – 1765-ті роки дослідниця характеризує як період боротьби двох принципів: старшина намагається залишити виборчі посади незмінними, а сірома вперто домагається збереження цієї давньої, традиційної зміни. Цей процес вчена ретельно висвітлює у праці "З історії останніх часів Запоріжжя" [1.-С.79-85].

В сучасній історіографії вже звертали увагу на науковий доробок Н.Д. Полонської-Василенко 1920-х років з приводу її оцінки причин ліквідації Запорозької Січі, наводили також і загальну оцінку вченої політичного устрою Січі як "по суті республіканського" [12.-С.53-54]. Але з цим не можна погодитись, як і з ніби наведенням думок вченої про перетворення (в наслідок гострих внутрішніх соціальних протиріч та втручання імперських структур) демократичної республіки на олігархічну з диктаторськими повноваженнями кошового отамана [12.-С.54]. Причому автор посилається на працю 1955 року, яка вийшла вже у Нью-Йорку. В даному випадку, вчена звертала увагу на те, що протягом сорока років XVIII ст. на Запорожжі зменшується коло осіб, які посідали вищі старшинські уряди. До того ж, Н.Д. Полонська-Василенко зазначила, що такий порядок мав багато позитивного з огляду на бурхливі часи життя Запорожжя, коли булаву кошового тримав досвідчений отаман [4.-С.133].

З іншого боку, Н.Д. Полонська-Василенко намагається визначити місце запорозької старшини у боротьбі Вольностей за свої права і території. Старшина скаржитья київським генерал-губернаторам на безпідставне захоплення запорозьких земель новосербськими та новослобідськими поселенцями, організовує депутації до Петербургу (1765 р., 1775 р.), тобто намагається вирішити територіальні конфлікти легальними методами. Безрезультатність таких намагань приводить до того, що під впливом сіроми старшиною схвалюються і більш радикальні засоби – зганяти силою "самовільно поселених" на прикордонних з Новоросійською губернією землях. За часів останнього кошового Калнишеського збільшується кількість слобод на землях Вольностей, на поселення приймаються усі бажаючі, частина людності зі спірних територій переводиться силоміць. На думку Н.Д. Полонської-Василенко, Калнишевський виступає провідником запорозької колонізації у протилежність російській, урядовій, заселює землі, щоб в такий спосіб остаточно закріпити їх за Запорожжям [1.-С.96,100]. Але далі цієї ремарки дослідниці не пішла, питання організації і впровадження старшиною безпосередніх колонізаційних заходів висвітлено, нажаль, досить поверхово [1.-С.96-97].

У перших своїх роботах, говорячи про ознаки економічного розпаду та поділу козацтва на крайні групи – сірому і великих капіталістів [1.-С.69-70], Д. Полонська-Василенко спирається головним чином на цифрові дані, що раніше були вже наведені в працях А.О. Скальковського, Д.І. Яворницького та Д.І. Багалія. Але згодом, джерелознавче опрацювання унікальних матеріалів Дніпропетровського крайового архіву надає можливість дослідниці безпосередньо охарактеризувати запорозьку старшину в соціально-економічному відношенні. Мова йде про працю Д. Полонської-Василенко "Майно запорізької старшини як джерело для соціально-економічного дослідження історії Запоріжжя", що вийшла 1931 року. Про значення цієї роботи для історіографії ми вже говорили раніше [13]. Але необхідно зауважити, що аналіз описів конфіскованого 1775 року старшинського майна не лише підтвердив попередні оцінки вченої. Він надав можливість прийти до більш ґрунтовних і узагальнених висновків як щодо запорозької старшинської верстви, так і щодо соціально-економічного життя Запорожжя напередодні його скасування.

Вчена встановлює за якою ознакою було заарештовано майно певної частки запорозької старшини після скасування Січі, – потерпіла та старшина, що активно відстоювала територіальні межі Вольностей. Н.Д. Полонська-Василенко характеризує цих людей як таких, що боролись за землі своєї "кляси" [3.-С.195]. Така характеристика виглядає досить однозначною навіть на ті часи.

У керівній запорозькій верхівці (кошовому П. Калнишевському, судді П. Головатому та писарі І. Глобі) дослідниці вбачає представників "заможної кляси нових запорізьких дідичів", "запорізьку аристократію" М. Покровського, торгово буржуазію, що зміцніла у другій половині XVIII ст. на Запорожжі [3.-С.199-200]. Зимівники стають головними старшинськими

господарчими одиницями. З описів будівель зимівників, в залежності від заможності господаря, Д. Полонська-Василенко виділила два типи старшинських садиб: селянський та поміщицький (з окремими "панськими" хатами та з хатами для робітників) [3.-С.201].

Встановлені з реєстрів обсяги скотарства засвідчили, що старшинські зимівники потребували праці більше, ніж одного господаря. Ретельно аналізуючи джерельний матеріал, Н.Д. Полонська-Василенко прийшла до висновку, що в зимівниках вживали "інтенсивної найманої праці" [3.-С.208]. Вчена власне реконструювала соціальний склад та систему організації роботи в старшинських зимівниках.

Відтворюючи стан господарства кожного описаного старшинського зимівника, вчена подає загальну картину стану скотарства, загальне число голів різної худоби у старшини, приблизну її вартість (Табл. №7) і наголошує, що ці дані свідчать про торговельний характер запорозького господарства. Аналізуючи стан рільництва (з огляду на кількість сільськогосподарського реманенту – Табл. №2, наявність продуктів сільського господарства у старшини – Табл. №3) Н.Д. Полонська-Василенко виділила справжніх сільських господарів лише в особах старшини середньої заможності – І. Кулика, М. Ногая, В. Пишмича [3.-С.212-218]. Вчена припускає, що більш заможна старшина виконувала посередницьку роль у торгівлі збіжжям. Взагалі, старшинські господарства наприкінці існування Січі були переважно скотарські та, в меншій мірі, хліборобські. Худоба в основному розводилась на продаж [3.-С.231].

Старшина починає зосереджувати в своїх руках землі, розуміючи їх цінність, засновувати власні зимівники з великими скотарськими та хліборобськими господарствами. Наприкінці існування Запорожжя старшинські зимівники вже являють собою складні господарські одиниці з ієрархією робітників різних категорій, з отаманами над чабанами та прикажчиками над сільськими робітниками, що їх наймали за певною умовою. Між цими найманими робітниками були і запорозькі козаки. Н.Д. Полонська-Василенко наголошувала, що виробництво у старшинських господарствах було вже спрямоване на широкий збут, тобто орієнтувалося на ринок. Головний прибуток старшина мала з торгових операцій, з торгівлі різною худобою, кіньми тощо.

Значні обсяги вилученої в старшини готівки (лише у П. Калнишевського більше ніж 47 тисяч крб.), боргові розписки, векселі на значні суми виступали, на думку Н.Д. Полонської-Василенко, прямим підтвердженням "комерційних лихварських операцій" старшини. Територія, де жили "клієнти" запорозької старшини далеко виходила поза межі самого Запорожжя [3.-С.267-268].

Отже, все в житті Запорожжя за останніх часів промовляє про складний економічний побут, про вихід із стадії натурального господарства і перехід до господарства капіталістичного. І саме запорозька старшина постає з праць Н.Д. Полонської-Василенко тією верствою, а точніше класом торговельної буржуазії [3.-С.289], який через реалізацію своїх економічних інтересів визначив цей конкретний напрямок розвитку усього Запорожжя у XVIII столітті.

Роки напередодні зруйнування Січі дослідниця вважала кульмінаційним пунктом в історії розвитку господарства Запорожжя, моментом найбільших досягнень, за яким почалася руйнація соціально-економічного ладу цілої країни [3.-С.286].

1940 року Н.Д. Полонська-Василенко також зазначала, що за останніх часів існування Запорожжя тут народився новий тип заможного поміщика, володільця величезних табунів, отар; цей поміщик вже зрозумів значення сільського господарства і зробився конкурентом поміщика як російського так і українського [14.-С.30].

У 1950-х роках, тобто вже в еміграції, вчена окреслила загальну схему соціально-економічного та політичного розвитку Запорожжя за часів Нової Січі. Так, з моменту повернення запорозьців з-під турецької протекції (з 1734 року) набуває особливої інтенсивності процес класового розшарування козацтва, виділення козацької старшини,

аналогічний тому процесові, що спостерігався в Гетьманщині. Матеріальні багатства поєднуються з адміністративною силою. Протягом 35-ти років зменшується коло осіб, які посідають вищі старшинські уряди; кошові отамани займають свою посаду по кілька років: Григорій-Сич – двічі (1746 – 1750), Яким Ігнатович – тричі (1744 – 1749 та 1752), нарешті, Петро Калнишевський – протягом 10 років (1765 – 1775), з перервою на один рік. Поруч з вищою військовою старшиною виростає нова інституція – "отаманія" – рада отаманів, які вже не урядували, але мали значний політичний вплив (колишні кошові, писарі, судді, курінні отамани, полковники). Всі вони як раз і склали військово-верхівку, що стала провідною верствою населення Запорозжя в адміністративному, владному та економічному відношенні. Роль рядового козацтва, сіроми, була зменшена до однієї форми [4.-С.133]. Така схема говорить про те, що погляди вченої навіть через кілька десятиліть не зазнали принципових змін, а навпаки, були доповнені моментами, на які свого часу звертали увагу інші дослідники ("отаманія" М.Є. Слабченка, яку, до речі, він визначав як корпорацію лише курінних отаманів).

Концептуальні висновки Н.Д. Полонської-Василенко щодо запорозької старшини звісно перегукувалися з поглядами інших тогочасних істориків, але цікаво звернути увагу і на розбіжності.

Так, О.О. Рябінін-Скляревський у праці "Запорозькі заколоти та керуюча верства Коша XVIII ст." (повинна була вийти у репресованому збірнику "Полуднева Україна") також визначав XVIII ст. як "добу розвитку торговельного капіталу", яка позначилась диференціацією людності Вольностей, та збагаченням за сприятливих економічних умов "деякої верстви старшини" [7.-С.90]. Але вчений наголошував на тому, що це явище проявилось лише за останнє десятиліття існування Січі, тобто лише за часів головування П. Калнишевського. На підставі аналізу документів архіву Коша (який перебував в той час в Одеському крайовому архіві) О.О. Рябінін-Скляревський додержувався тієї думки, що і Калнишевський, і Косап, і Глоба – "вища колегія кошової старшини" – володіли частиною зимівників, млинів, сіножатей як ранговими [7.-С.90]. Дослідник не погоджувався з Н.Д. Полонською-Василенко і щодо виокремлення такого старшинського прошарку як "дуки", бо вважав що процес економічного розпаду Запорозжя не встиг досягнути свого кульмінаційного рівня і окремого "клясу" дуків-багатіїв тут так і не з'явилося [7.-С.91]. О.О. Рябінін-Скляревський однозначно визнавав наявність дрібної козачої буржуазії (господарі дрібних зимівників) на Запорозжі, і саме вона панувала в куренях і у Коші. Як раз таку політику запорозької "торговельно-хуторської верстви", на його думку, і провадив в останнє десятиліття П. Калнишевський, як її типовий представник [7.-С.160].

З іншого боку, М.Є. Слабченко, звернув увагу більш на організацію курінної та паланкової влади на Запорозжі у XVIII ст. В цьому контексті він зауважував, що на Запорозжі військовий лад так і не встиг замінитися на земельно-феодальний і справа колонізації Вольностей не встигла дійти свого кінця. На місцях, "старшина-феодалі" ще не перетворилися на клас "земської вельможної верстви" [6.-С.236]. Вчений вважав, що у другій половині XVIII ст. політику Коша визначали, головним чином, настрої курінної (січової) отаманії [6.-С.248].

Але те, в чому М.Є. Слабченко вбачав перевагу курінної отаманії над кошовим, Н.Д. Полонська-Василенко розцінювала як ознаки боротьби найвищої старшинської верстви за свою політичну владу взагалі, до того ж за підтримки російського уряду [15.-С.300]. Як рецензент роботи "Соціально-правова організація Січі Запорозької" Н.Д. Полонська-Василенко закидала М.Є. Слабченку, що він не звернув достатньої уваги на ту роль, яку відіграв російський уряд в історії останніх десятиліть Запорозжя, – роль фактору, що значною мірою вплинув на зміну характеру і обсягів влади кошового, курінних отаманів, старшинської ради [15.-С.300].

Не залишилась поза увагою вченої проблема подальшої долі запорозької старшини

після зруйнування Січі. Досліджуючи процес колонізації та заселення Південної України після 1775 року, Н.Д. Полонська-Василенко зауважує, що втратила свої землі лише "мятежна" старшина, яка відстоювала запорозькі кордони не лише на дипломатичному рівні, а ще і силовими методами. Досить значна частина старшини не тільки зберегла свої землі, а й придбала нові: або шляхом організації заселення нових слобод, або шляхом вступу на російську службу. Н.Д. Полонська-Василенко наводить довгий перелік запорозької старшини, що отримала земельні дачі від російського уряду вже у межах Новоросійської губернії: полковник Строць – на Томаківці (14 636 десятин), полковий осавул Василь Пишмич – на Камишевій Сурі (12 490 дес.), отаман Кіркак – на Томаківці (10 912 дес.), старшина Сидір Білий – на Інгульці (9 000 дес.), отаман Яків Вершацький – на Дніпрі (7 950 дес.), полковник Красовський – на Томаківці (6 985 дес.), полковник Качалов – на Сурі (3 340 дес.), отаман Шиян – на Базавлуку (2 600 дес.), полковник Вірменко – на Сурі (2 500 дес.), отаман Чорний – на Чортом лику (2 147 дес.), отаман Пекельний – на Солоній (1 774 дес.), полковник Яблуновський – на Солоній (1 500 дес.) та інші представники старшини. Усього, за віднайденими реєстрами з фонду Новоросійської губернської канцелярії, 27 чоловік отримали 120 068 десятин землі (хоча за нашим перерахунком вийшло лише 115 210 десятин) [16.-С.91]. Додаючи дані з відомостей ордерів про роздачу земель, здобуті Н.Д. Полонською-Василенко у Сімферопольському Архіві Управління Державним Майном, виходить, що лише за цими неповними свідченнями, запорозькій старшині одразу після скасування Січі по різних повітах новопридбаного Російською імперією краю було роздано понад 170 000 десятин землі. Реєстри роздачі землі виступають для Н.Д. Полонської-Василенко прямим свідченням перетворення колишньої запорозької старшини на дідачів-поміщиків. Отже, дослідниця звернула свою увагу на характерну соціальну трансформацію запорозької старшини після 1775 року, в якій, з одного боку, був зацікавлений російський уряд, а з іншого, за умов тодішніх реалій, і сама старшина. Згодом дані, здобуті Н.Д. Полонською-Василенко, були залучені до реконструкції загального процесу роздачі земель на півдні України в останній чверті XVIII ст. А.В. Бойко звернув увагу на безпрецедентність старшинських вимог для тодішньої практики земельних роздач, коли уряд задовольнив прохання "щоб відведена нині земля була у власності без всякого назавжди платежу до казни" [17.-С.42,149-150]. В умовах нетривкості позицій російської держави на півдні, уряд погоджувався на вимоги колишньої запорозької старшини, декому навіть були надані ділянки, що перевищували встановлені норми. До того ж, земельна власність запорожців, які отримали офіцерські чини російської армії, одразу затверджувалась ордерами губернської канцелярії, без втручання межових експедицій, тобто порівняно швидко і без зайвої тяганини [17.-С.43].

Постає запорозька старшина і у матеріалах документального збірника, укладеного Н.Д. Полонською-Василенко наприкінці 1930-х років [18]. Нажаль, збірник вченої "Історія заселення Південної України у XVIII ст. (1734 – 1797 рр.)", не дивлячись на схвальні рецензії [19.-Арк.1-13], так і не був опублікований. Він і досі залишається поза увагою дослідників історії Південної України, і це притому, що містить унікальні архівні документи, а в цілому – відбиває історіографічну концепцію Н.Д. Полонської-Василенко. Виходячи із актуалізованої джерельної бази та із власного розуміння процесу заселення Південної України, вчена наводить групу документів, в яких мова йде вже про колишню запорозьку старшину. Ці документи, беззаперечно цікаві і значно ширші за своїм змістом, дослідниця помістила у розділі "Склад поміщиків" [20.-Арк.70-77]. Так, поруч із представниками російської влади, військовими чинами та купцями, постає колишня запорозька старшина. 6 жовтня 1777 року вона просить у Потьомкіна не лише про нагороду російськими армійськими чинами, а й про закріплення за нею вже відведеної землі. Цікаво, що очолив групу цієї старшини військовий осавул Василь Пишмич, зимівник якого на р. Комишеватій свого часу підпав під конфіскацію

[3.-С.363-364], а згодом на р. Камишеватій Сурі йому було відведено 12 490 десятин [20.-Арк.71]. В цілому ж маємо поіменний список старшини, а це майже 90 осіб, що 29 грудня 1777 року дістала штаб- і обер-офіцерські чини і в такий спосіб була інкорпорована урядом до нової системи господарювання в південному краї [20.-Арк.71-75]. Поруч наводиться ордер Азовської губернської канцелярії 1779 року, яким з подачі губернатора В. Черткова наказується: в судових справах прирівняти права колишньої запорозької старшини до прав дворянства, так як "в рассуждении оказанных ими служб, должны иметь против казаков и простолюдинов отменное уважение и предпочитание, не иначе как шляхетство..." [20.-Арк.76]. Як підтвердження ще одного способу перетворення колишніх запорожців на поміщиків Н.Д. Полонська-Василенко наводить витяг з донесення З. Чепіги Потьомкіну. В ньому йде мова про поміщика Белецького, який сам з колишніх запорожців, але увійшов до нового стану не через рекомендацію запорозької старшини, а через заселення колишньому губернатору М. Синельникову слободи у Ненаситеці [20.-Арк.77].

Підбиваючи підсумки, наголошуємо на тому, що доробок Н.Д. Полонської-Василенко обов'язково слід розглядати, враховуючи історіографічну ситуацію 1920-1930-х років. На прикладі поглядів вченої щодо запорозької старшини, ми бачимо як створювалися тогочасні історичні схеми соціально-економічного та політичного життя Запорожжя у XVIII ст. Ці схеми беззаперечно важливі для історіографії як спроби наукового синтезу, як остаточна відмова від позитивізму на користь концептуального викладу. Заслуговують на увагу і ґрунтовні реконструкції Н.Д. Полонської-Василенко характеру виробничих відносин у зимівниках, застосування найманої праці, широкого товарного характеру старшинських господарств, висвітлення долі запорозької старшини після скасування Січі. Звертаємо увагу на те, що з одного боку вчена досліджувала запорозьку старшину як окрему соціальну верству (клас), але з іншого – майже виключно з точки зору соціально-економічних інтересів. Старшина в студіях Н.Д. Полонської-Василенко постає не суб'єктом, а об'єктом історичного процесу. Але, навіть такий підхід дослідниці, що не виходив за рамки тогочасної радянської історіографії, дозволив заповнити певні лакуни в історії Запорожжя XVIII ст..

Висновки, зроблені вченою ще у 1930-х роках ми зустрічаємо і в сучасній українській історіографії [21.-С.6]. Тому не можна погодитись із думкою, що радянським історикам після М. Грушевського та Д. Яворницького не вдалося створити чогось вартісного про запорозьке козацтво [22.-С.7], а до винятків у вигляді окремих праць О. Апанович, В. Голобуцького, І. Крип'якевича та ін., обов'язково слід додати доробок Н.Д. Полонської-Василенко.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Полонська-Василенко Н.Д. З історії останніх часів Запоріжжя // Запоріжжя XVIII ст. та його спадщина. – Т.1. – Мюнхен, 1965. – С. 45-106.
2. Полонська-Василенко Н.Д. До історії повстання на Запоріжжі 1768 року // Запоріжжя XVIII ст. та його спадщина. – Т.1. – Мюнхен, 1965. – С.107-126.
3. Полонська-Василенко Н.Д. Майно запорізької старшини як джерело для соціально-економічного дослідження історії Запоріжжя // Запоріжжя XVIII ст. та його спадщина. – Т.1. – Мюнхен, 1965. – С. 186-381.
4. Полонська-Василенко Н.Д. Зруйнування Запорізької Січі // Запоріжжя XVIII ст. та його спадщина. – Т.1. – Мюнхен, 1965. – С. 127-137.
5. Слабченко М.С. Соціально-правова організація Січі Запорозької // Праці комісії для виучування історії західноруського та українського права. – К., 1927. – Вип. III. – С. 203-340.
6. Слабченко М.С. Паланкова організація Запорозьких Вольностей // Праці комісії для виучування історії західноруського і українського права. – К., 1929. – Вип. VI. – С. 159-241.
7. Рябінін-Скляревський О.О. Запорозькі заколоти та керуюча верства Коша XVIII ст. // Малинова Г.Л., Сапожников І.В. А.А. Рябінін-Скляревський. Матеріали к биографии. – Одеса, 2000. – С. 83-178.
8. Верба І.В. Причини ліквідації козацької республіки – Запорізької Січі у творчій спадщині Н.Д. Полонської-Василенко // Українська державність: історія і сучасність. Матеріали наукової конференції. – К., 1993. – С. 79-81.
9. Верба І.В. Запорізька проблематика в наукових працях Н.Д. Полонської-Василенко // Українська козацька

- держава: витоки та шляхи історичного розвитку. Матеріали III-х Всеукраїнських читань. – К.,1993. – С. 130-132.
10. Верба І.В. Забута спадщина // Наука і суспільство. – 1993. – №7-8. – С. 53-55.
 11. Верба І.В. Н.Д. Полонська-Василенко: сторінки життєвого та творчого шляху // УІЖ – 1993, № 7-8. – С. 70-84.
 12. Водотика С.Г. Нариси історії історичної науки УСРР 1920-х років. – Київ, Херсон, 1998.
 13. Швайба Н.І. Праця Н.Д. Полонської-Василенко "Майно запорізької старшини як джерело для соціально-економічного дослідження історії Запоріжжя" // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету. Південна Україна XVIII-XIX ст.. – Вип.7. – Запоріжжя, 2003. – С. 276-284.
 14. Полонська-Василенко Н.Д. До історіографії Запоріжжя XVIII сторіччя // Запоріжжя XVIII ст. та його спадщина. – Мюнхен, 1965. – Т.1. – С. 28-44.
 15. Василенкова-Полонська Н.Д. Рецензія. Проф. М.С. Слабченко "Соціально-правова організація Січі Запорозької" // ЗІФВ ВУАН. – Кн. XVI (1928). – К., 1928. – С. 291-304.
 16. Полонська-Василенко Н.Д. Південна Україна року 1787 (зо студій з історії колонізації) // Запоріжжя XVIII ст. та його спадщина. – Мюнхен, 1967. – Т.2. – С. 90-169.
 17. Бойко А.В. Південна Україна останньої чверті XVIII ст.. Аграрні відносини. – Запоріжжя, 1997.
 18. Науковий архів Інституту Історії НАН України. – Оп.2. – Од. зб. 143-147.
 19. Центральний Державний Архів-Музей Літератури та Мистецтва України, ф.542, оп.1, спр.293. (Рецензія О.П. Оглобліна на: Н.Д. Полонська-Василенко "История заселения Южной Украины в XVIII столетии". – Сб. док. и мат., Т.І-ІІ.)
 20. Інститут Рукопису НБУ ім. В.І. Вернадського НАН України. – Ф.42. – Оп.1. – Спр. 276.
 21. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів 1734 – 1775. – К., 1998. – Т.1.
 22. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів 1734 – 1775. – К., 2000. – Т.2.

SUMMARY

This article describes the thoughts of the famous Ukrainian scholar N. D. Polonska-Vasylenco about the starshyna of Zaporizhzhye of 18th century. The author analyzes achievements of Polonska-Vasylenco in the context of historiographic situation of 1920-1930th years and defines the contribution of this scholar in the research of the starshyna of Zaporizhzhye of 18th century as the separate social group.